

Дерба С. М.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Статтю присвячено теорії лінгвістичних опозицій. Автор звертає увагу на антонімічність співвідносних понять, які перебувають у взаємній залежності. Крім того, у статті обґрунтовується наявність словотворчої антонімії, яка спирається на антонімічність морфем, і антонімії граматичної в українській лінгвістичній термінології.

Ключові слова: антонімія, лінгвістична термінологія, семантична протилежність, лінгвістична опозиція.

Статья посвящена теории лингвистических оппозиций. Автор обращает внимание на антонимичность соотносительных понятий, которые взаимозависимы. Кроме того, в статье обосновано наличие словообразовательной антонимии, которая основывается на антонимичности морфем, и антонимии грамматической.

Ключевые слова: антонимия, лингвистическая терминология, семантическая принадлежность, лингвистическая оппозиция.

The article deals with the theory of linguistic opposition. The author emphasizes on the antonym (correlative conceptions). The word-formative antonymy proved in the article, is based on the antonym-morphemes and on the grammatical antonymy.

Key words: antonym, linguistic terminology, semantic opposition, linguistic opposition.

Українські та зарубіжні мовознавці вважають антонімію мовною універсалією і вказують, що лексичні антоніми – це слова із протилежними значеннями [2; 3], до того ж антонімічними можуть бути лише ті слова, які називають співвідносні видові поняття, що входять до складу одного ширшого, родового поняття: *високий – низький (зріст)* [4; 8; 5].

Мета роботи виявити і дослідити терміни, які тісно поєднуються певною семантичною спільністю, але розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями. Виходячи з мети дослідження можемо сформулювати завдання: 1) упорядкувати перелік термінів, які мають протилежне значення; 2) з'ясувати формування різно- і спільнокоренових антонімічних одиниць в українській лінгвістичній термінології. Актуальність даної праці зумовлена аналізом градуальних антонімів лінгвістичної термінології, що позначають два діаметрально протилежних видових понять певного родового поняття та комплементарних антонімів, які позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття.

Сучасними науковцями проблема антонімії розглядається як: а) філософська (антонімія опосередковано пов'язана з об'єктивною дійсністю й відображає відмінності всередині однієї сутності); б) логічна (підгрунття антонімії складають несумісні протиставлювані видові поняття, об'єднані спільним значенням родового поняття); в) лінгвістична (опозитивність, виражена словесно, стає мовним явищем).

Філософський аспект цієї проблеми передбачає вирішення питання про зв'язок антонімії з об'єктивною реальністю. Антонімія притаманна будь-якій семіотичній системі й зумовлюється властивостями названих об'єктів. Сама структура реальної дійсності визначає особливості мислення, яке пізнає цю дійсність, тому в мові і, зокрема, в термінології відображаються протилежності, що існують у природі і суспільстві незалежно від людської свідомості [3; 6]. Під час опису істотних відмінностей однорідних предметів, явищ, якостей та ознак у людей виникають асоціації за контрастом, які потім знаходять свій вияв у мові [6].

За теоретичне підгрунття мовознавчих робіт з антонімії взято думку логіків про контрарні (протилежні, або супротивні) і контрадикторні (суперечні, або суперечливі) несумісні поняття. Переважна більшість мовознавців уважає, що антонімічними є лише номінації двох понять, між якими можливе третє, середнє, й обсяги яких складають у своїй сумі лише частину обсягу спільного для них родового поняття (ці мовні одиниці названо контрарними). У найгрунтовніших роботах із проблем лексикології взагалі й, зокрема, антонімії можна виявити серед антонімічних пар, що наводяться, опозиції з відношенням контрадикторного протиставлення. Так, тип “Р-не Р” у Ю. Апресяна [1], додатковість у Дж. Лайонза, комплементариви у Л. Новикова є, власне, як стверджує В. Михайлов, виявом контрадикторного протиставлення. Тому все частіше вчені, підкреслюючи зв'язок антонімії із запереченням, яке може бути “*вираженим або не вираженим формальними засобами*” [6, с. 21], вбачають у запереченні “*інваріант обох видів несумісності*” і пропонують вивчати антоніми на базі спільної категорії несумісних понять [4], таким чином розширюючи розуміння поняття “антонімія”. Л. Лисиченко стверджує, що “*антонімія пов'язана не із запереченням, яке теж є однією із форм виявлення суперечності явищ..., а із ствердженням протилежного поняття чи ознаки*” [5, с. 100].

Лінгвістичний аспект проблеми полягає в тому, що відношення між поняттями, які співвідносяться з об'єктивними реаліями, відображаються в мові. Українські та зарубіжні науковці загалом визнають, що між двома полярними значеннями антонімів існує відношення перетину, бо вони мають спільну семантичну основу і, зазвичай, одну відмінну сему (щоправда, Ю. Апресян підкреслював можливість мовних одиниць антонімізуватися двома семами [1, с. 301]). Між семантичними структурами багатозначних одиниць у деяких випадках спостерігається повний паралелізм, коли всі ЛСВ одного антоніма опозиційні відповідним ЛСВ іншого (*важкий – легкий / усі семема антонімічні/*), однак дослідники зауважують, що такий повний паралелізм буває порівняно рідко, тому абсолютні антоніми в мові майже відсутні [8; 5]. Л. Полога вважає, що виникнення в того самого слова полярних значень треба розглядати як розвиток омонімії [8, с. 19].

Основним критерієм виділення антонімів українські та зарубіжні науковці називають саме семантичний критерій, за яким головною ознакою антонімів є протилежність їхніх значень, про що свідчать симетричні тлумачення значень слів, які зафіксовані й різняться лише одним компонентом. Вони не відкидають й інших, допоміжних, критеріїв виявлення антонімічності між словами, якими є регулярне протиставлення антонімічних слів у типових синтаксичних конструкціях (синтагматичний), майже однакова сфера лексичної поєднуваності протилежних слів (дистрибуційний) [5]. Слова ж конкретні, які не мають оцінної семантики, не можуть антонімізуватися. Обґрунтовується це положення тим, що антонімії в мові немає там, де "... протилежності в реальній дійсності бути не може..." [3, с. 106], а слова з конкретними значеннями "... називають такі поняття, які не мають прямих, співвідносних за протилежністю відповідників" [9, с. 95] і вступають в антонімічні зв'язки в переносних значеннях.

Розглянемо види термінів-антонімів української лінгвістичної термінології на основі семантичних відношень: 1) градуальні, що позначають два діаметрально протилежні видові поняття певного родового поняття (*монолог – полілог*); 2) комплементарні, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття (*дисиміляція – асиміляція*).

У список антонімічних пар термінів ми відбирали одиниці з таких джерел: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – Київ: Либідь, 2001. – 223 с.; Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – Видання четверте. – К.: Видавництво "Довіра", 2008. – 510 с. – (Словники України).

Хоч теорія лінгвістичних опозицій, розроблена М. Трубецьким в "Основах фонології" (1939), стосується виключно фонологічних явищ (пор., опозиція фонологічна, опозиція еквівалентна), з часом вона поширилася і на граматику (пор., опозиція морфологічна, яку Р. Якобсон використовує при семантичній характеристиці відмінків), а останніми роками застосовується і при аналізі лексико-семантичних явищ, що і підштовхнуло дослідників до створення компонентного аналізу, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти-семи.

Якщо зіставляти різноманітні семантичні аспекти в окремих словах, то можна зауважити не лише опозиційність лексем, тобто наявність лексичних антонімів, а й поряд з існуванням лексичних антонімів і опозиційність вторинних значень не антонімічних слів, тобто вдається виявити семантичні опозиції між багатозначними словами [7, с. 5]. Основний спосіб семантичної опозиції ґрунтується на використанні чітких антонімічних відношень, тобто при об'єднанні в антонімічні пари слів з протилежним значенням, які є антонімічними своїми номінативними значеннями (*парадигматика – синтагматика, діакронія – синхронія, текст – контекст, зміст – форма, істота – неістота, сильне керування – слабке керування та ін.*)

Крім лексичних антонімів, у мові є словотворчі антонімія, яка спирається на антонімічність морфем, і антонімія граматична, яка ґрунтується на семантичній протилежності висловів, антонімічності різних граматичних категорій.

Таким чином, є всі підстави твердити, що теорія відношень у сучасній українській літературній мові є досить розробленою, але в ній існують окремі суперечливі моменти. Саме проблема антонімії є і досі предметом широкого зацікавлення у філософії, в логіці, в лінгвістиці. Основою антонімів є наявність протилежності семантики слів і понять. Протиставлення значень слів може виявлятися лише у співвідносних поняттях, які перебувають у взаємній залежності і можуть характеризувати явище одного плану.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
3. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства / Ю. В. Карпенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ-Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник / М. П. Кочерган. – К.: Видавн. центр "Академія", 1999. – 288 с.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Харків: Вид-во ХДПУ, 1997. – 132 с.
6. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 223 с.
7. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – Видання четверте. – К.: Видавництво "Довіра", 2008. – 510 с. – (Словники України).
8. Полюга Л. М. Про антоніми та їх використання // Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / За ред. Л. С. Паламарчука. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 2001. – С. 5 – 22.
9. Сучасна українська мова: Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; За ред. О. Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
10. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – Київ: Либідь, 2001. – 223 с.